

Sundhedsoplysning i det sene 18. århundrede

Liv Rebecca Egelskov

Bachelorprojekt i faget historie, Københavns Universitet

Indhold

Indledning.....	3
Kontekst og forskning.....	4
Materiale og metode.....	7
Sundhedsoplysning til borgerskabet.....	10
Sundhedsoplysning til almuen.....	14
Diskussion.....	19
Konklusion.....	24
Resümee.....	25

Indledning

”Ja, en Strøm, en brusende Strøm af Galenskaber oversvømmer denne Verdensdeel og vort kiere Fæderneland, saavelsom heele Resten, Christne og Jøder, Philosopher, Pietister og Følsomme skylles bort og tumles imellem hinanden, som Huse, Træer, Mennesker og Kreaturer i et Vandflod. Syngende og trallende, som en hoben drukne Rekruter, deise de af sted, og indbyde alle dem, som staae gysende på Bredden, at lade sig dumpe og følge med, heele Familier seile nu til deres Undergang, og gjøre ikke mere hemmelighed deraf, end den Skipper, som maler på et Bret: Wills Gott nach Rostock.”¹

Dette dommedagslignende billede tegnede en af Danmarks mest fremtrædende læger i slutningen af det 18. århundrede, Johan Clemens Tode², af den danske befolknings sundhedsmæssige tilstand i 1782. Tode var en af mange europæiske læger, der var bekymret over sine landsmænds direkte ligegyldighed overfor deres sundhed, og derfor gjorde han blandt andre et ihærdigt forsøg på at skærpe interessen for emnet. Hermed blev han medvirkende til den store opblomstring inden for sundhedslitteraturen, der opstod i den sidste tredjedel af 1700-tallets Danmark – mere specifikt 1770'erne, som anses for at være skelsårene for sundhedslitteraturen.³

Da der i slutningen af det 18. århundrede for første gang skyllede en bølge af egentlig sundhedslitteratur ind over Danmark, havde man længe troet på, at man kunne blive sundere og forlænge det menneskelige liv gennem en regulering af sin levevis og de omstændigheder, man levede under. Selvom 1700-tallets sundhedsoplysere i høj grad videreudviklede emnet, var der altså allerede en lang tradition at bygge videre på. Allerede i renæssancens Danmark udarbejdede man urte- og lægebøger, der indeholdt råd om behandling af sygdomme. Derudover kan emnet også føres tilbage til middelalderens skolastik og den antikke medicin.⁴

Det var ikke kun i forhold til mængden af sundhedslitteratur, at der skete en udvikling i de sidste tre årtier af det 18. århundrede. Kvaliteten af litteraturen blev også af helt andre proportioner; middelalderens og renæssancens tekster havde været gengivelser og fortolkninger af de autoritative tekster, mens den litteratur, der nu kom frem i langt højere grad byggede på erfaringer, forfatterne selv havde gjort sig, f.eks. i deres praksis som læge og i andre relevante sammenhænge, så som naturvidenskabelige opdagelser og gennem filosofiske studier. Den nye

¹ Tode, 1782, s. 5

² Mellemsgaard, s. 107

³ Ibid., s. 57, s. 72

⁴ *Den Store Danske Encyklopædi*, ”Sundhed” + Mellemsgaard, s. 57

litteratur var også kendetegnet ved at være mere sammenhængende og ved at bestå af langt mere præciserede sundhedsråd. Der ses samtidig en meget mere fordringsfuld insisteren på den store betydning, som sundheden havde.⁵

Størstedelen af oplysningstidens litteratur om sundhed var rettet mod de dannede lag i samfundet, og det var især Europas byers borgerskab, der læste den. Landalmuen havde ikke meget litteratur om sundhed til rådighed, og mange sundhedsoplysere mente ikke, at de bøger der oprindeligt var rettet mod almuen rent faktisk nåede ud til den, men derimod blev læst af borgerskabet. Forfatterne til tidens sundhedslitteratur anså det for at være et problem, at bøgerne ikke nåede almuen, og mange mente, at løsningen måtte være udarbejdelsen af en særlig populærlitteratur henvendt til den. Populærlitteraturen skulle være skrevet i et lettere tilgængeligt sprog og prismæssigt ligge lavere. Katekismen indeholdende kortfattede spørgsmål og svar samt andre religiøse institutioner blev anset for en nærliggende form til formålet.⁶

Med udgangspunkt i en analyse af forskellige sundhedslitterære værker fra slutningen af det 18. århundrede vil idealet om et langt liv, målgrupperne for værkerne samt forholdet mellem idealet og religion blive diskuteret.

Hvad var begrundelsen for, at livet skulle forlænges? Var der forskel på, hvordan idealet om et langt liv formidledes til borgerskabet og almuen? Hvilken rolle spillede det religiøse i litteraturen?

Kontekst og forskning

Hal Koch argumenterer i *'Den Danske Kirkes Historie'* for, at det giver god mening at kalde det 18. århundrede for det filosofiske, fordi det hvilede på en grundlæggende tro på menneskets tankevirksomhed og dennes evne til rationelt at forme både det enkelte individs tilværelse og samfundet. På grundlag af denne tro opstod en "human livsbetragtning", der ikke tog afsæt i Bibelen og åbenbarede sandheder, men i menneskets fornuft. Essensen i denne livsopfattelse var en tro på, at verden var styret af et guddommeligt forsyn, der kom til udtryk i fornuft og moral. De ting, der var overensstemmende med fornuften blev derfor anset for "rigtige", og fornuften førte utvivlsomt til lykke i den dennesidige verden, som også ansås for at være den bedste.

Man var ikke altid bevidst om, at troen på mennesket og fornuften stod i modsætning til den gammeldags religiøse metafysik, og man var sikker

⁵ Mellempgaard, s. 72-73

⁶ Ibid., s. 218-219

på, at udfoldelse af den menneskelige tankevirksomhed ville føre yderligere lykke, dyd og erkendelse med sig. Dermed kom videnskabeligt arbejde til at spille en stor rolle i perioden. Man var heller ikke i tvivl om, at den ærlige videnskab var forenelig med kristendommen, og at de fint kunne indgå i en symbiose med hinanden.

Koch påpeger videre, hvordan man i oplysningstiden bevægede sig væk fra den ældre tids kristendomsgrundlag. En ”naturlig” religion erstattede den åbenbarede og byggede i høj grad på det almindelige hverdagsliv, hvor mennesket var engageret og præget af en lyst til at udrette noget godt. Engagementet kom til udtryk i reformer og arbejde, der bl.a. skulle fremme en bedre hygiejne og social lovgivning.

Det var dog opdragelse af børn såvel som voksne, der fik den største opmærksomhed under oplysningstidens store virkelyst. Herigennem ville man opnå dydighed og lykke allerede i det jordiske liv. Man forestillede sig, at udviklingen af børnenes fornuft gennem undervisning ville afspejle sig i de efterfølgende generationer, som så også ville handle moralsk korrekt. Mange præster var samtidig enige om, at skolen var vigtigere end kirken, og det blev efterhånden en af kirkens opgaver, som en forlængelse af skolen, at undervise i moral og fornuft. Deraf fulgte, at præsterne ofte blev kaldt ”religionslærere” eller ”folkelærere”.

Som følge af disse nye strømninger kom kirken til at indtage en helt anden plads end tidligere. Den var ikke længere en livsnødvendig instans for det enkelte menneske, og den havde ikke eneretten til formidlingen af en guddommelig åbenbaring. Der fandtes nu en religion og en samfundsorden udelukkende på et menneskeligt grundlag, altså fandt der ifølge Hal Kock en sekularisering sted. Det at være kristen var ikke længere en selvfølgelighed, men blev den enkeltes mere eller mindre bevidste valg.⁷

I sin doktorafhandling fra 1995 om bondevækkelse og sekularisering i Danmark og Sverige påpeger Hanne Sanders, at man omkring starten af det 19. århundrede begyndte at stille sig spørgende over for det religiøse verdensbillede.⁸ Med verdensbillede mener hun menneskets syn på sig selv, dets omgivelser, verden og livets mening.⁹

Sanders beskriver, hvordan religionen før var ”... et samfunds kultur og viden”. Dette var ikke op til den enkelte at bestemme, men derimod noget som samfundet i høj grad forsøgte at holde fast i.

”Sekularisering” defineres som den udvikling fra ”... religion som kultur og viden til religion som tro”. Sekulariseringen begynder, når et samfunds verdensbillede ikke længere er religiøst. ” Det betyder dog ikke, at religionen forsvinder. I et sekulariseret samfund eksisterer religion stadig for nogen som noget personligt og meget betydningsfuldt.

⁷ Koch, 1954, s. 21-23

⁸ Sanders, s. 13

⁹ Sanders, s. 250

Forskellen er, at religionen ikke længere indtager rollen "... som det, der binder et samfund sammen og forklarer, hvad som sker i verden. Den kan findes som en sekulariseret tro."

Sanders påpeger, at sekularisering og verdsliggørelse går hånd i hånd. Hun kommer ind på, hvordan nogle forskere mener, at religionen og kirken i et sekulariseret samfund ikke længere betyder noget. For Sanders derimod er det centralt, at sekularisering opstår, når et samfunds viden og verdensbillede verdsliggøres, men at dette ikke udsletter tro og kristendom. Hun mener altså, at den ændring, der finder sted i forhold til religionens betydning, fra at den udgør verdensbilledet, til at den eksisterer i kraft af folks personlige tro, er en bedre forklaring på det moderne samfunds opståen end forklaringsmodellen om, at kristendommen ikke længere eksisterer i et sekulariseret samfund.¹⁰

Gerda Bonderup beskriver i "*Danmarks Historie i Grundtræk*", hvordan de folkelige vækkelser opstod sidst i 1790'erne i forlængelse af pietismen. Ligesom pietismen lagde de folkelige vækkelser vægt på den "sande" kristendoms bod og omvendelse af det enkelte menneske, og de var samtidig fjendtligt stemte over for statskirken, der i tiden omkring 1800 bar præg af oplysningstidens rationalisme. Som nævnt i afsnittet om Hal Kochs fremstilling var statskirken således begyndt at opfordre menigheden til at føre et nyttigt, fornuftigt og moralsk liv, og samtidig kastede den sig over verdslige gøremål. De vakte ville ikke godkende biskop Balles nye rationalistisk prægede katekismusforklaring og den nye salmebog, hvilket førte til en både verbal og korporlig konflikt mellem dem og de rationalistiske, oplyste præster.¹¹

Sundhedsoplysning og naturidealer gennem de sidste 250 år er omdrejningspunktet for '*Kroppens Natur*', der er skrevet på baggrund af Signe Mellemsgaards Ph.d.-afhandling fra 2001. Det er de sidste tre årtier af det 18. århundrede, der står i centrum for analysen, og dermed spiller den meget produktive Tode også hovedrollen heri.

Mellemsgaard beskriver, hvordan 1700-tallets sundhedsoplysere formodede, at almuen var sundere end byernes borgerskab, fordi man gik ud fra, at deres liv var mere naturligt. Man forestillede sig, at de mindre bemidlede bønder levede af en simpel og sund kost, havde en god appetit og fordøjelse, fik en tilpas mængde søvn og havde et mere stabilt sind og langt færre bekymringer. Bønderne led i sundhedsoplysernes øjne samtidig ikke under de lidenskaber, der prægede borgerskabet, og de var dermed heller ikke så sarte og følsomme. Almuen udgjorde i mange sundhedsoplysende værker modsætningen til byernes usunde, umådeholdne og ødsle befolkning.¹²

¹⁰ Sanders, s. 17

¹¹ Busck & Poulsen, s. 224-225

¹² Mellemsgaard, s. 184

Mellemgaard beskæftiger sig også med den udvikling, sundhedslitteraturen undergik i det sene 18. århundrede, herunder hvordan andre aspekter end dens kvantitet, kvalitet og grad af fordringsfuldhed gennemgik en forandring. Hun argumenterer således for, at der i slutningen af 1700-tallet skete et paradigmeskift i forhold til litteraturens begrundelse for et sundt og langt liv. I hendes gennemgang af sundhedsoplysningens forhistorie, dvs. tiden før det sene 18.

århundrede, kan hun således identificere et fællestræk ved de genrer inden for sundhedslitteraturen, der eksisterede på dette tidspunkt; de tolkede alle sundhed og sygdom i en religiøs ramme. Sygdom var således et udslag af menneskets synd, man blev velsignet med sundhed, når Gud var tilfreds, mens helbredelse var udtryk for syndsforladelse.

Ideen om at der i anden halvdel af det 18. århundrede opstod en ny begrundelse for sundhedsidealet om et langt liv, er gennemgående i Mellemgaards fremstilling. Hun argumenterer således for, at den religiøse begrundelse, der hidtil havde hersket, nu blev trængt i baggrunden af en mere verdslig og jordisk – det lange liv var altså ikke længere til ære for Gud, og den ekstra tid, som man via et forlænget liv opnåede på jorden, skulle ikke vies til at prise ham. I stedet var det ifølge Mellemgaard nu det jordiske livs virke, der stod i centrum.

'*Kroppens Natur*' fokuserer altså i høj grad på en verdsliggørelse af sundhedsoplysningen; sundhedslitteraturen tilpassede sig tidens nye verdensbillede, og som resultat heraf fandt litteraturen om sundhed et nyt referencepunkt i det patriotiske.¹³

I denne opgave vil der ud fra en undersøgelse af idealet om et langt liv og målgrupperne for de sundhedsoplysende værker blive set nærmere på, om det religiøse aspekt i sundhedslitteraturen blev trængt i baggrunden i slutningen af 1700-tallet, og det religiøses rolle i sundhedsoplysningen vil altså forsøges belyst.

Materiale og metode

Da opgaven omhandler sundhedslitteraturen i oplysningstidens Danmark, er de kilder, som den tager udgangspunkt i, alle valgt ud fra det kriterium, at de er rettet mod det danske bogmarked, og kilderne er dermed alle dansk forfattede eller oversat til dansk. Det faktum at nogen har valgt at oversætte og udgive de udenlandske skrifter, viser, at man må have anset dem for at kunne appellere til et dansk publikum. En anden grund til, at der i opgaven også er medtaget skrifter med et andet europæisk opland end dansk, er, at forskellene i tidens europæiske kulturkreds ikke var store – et utal af ideer strømmede hen over

¹³ Mellemgaard, s. 73, 82-81

landegrænserne, og tidens forfattere var dermed meget internationalt prægede. Den danske sundhedslitteratur var derfor ofte ikke meget anderledes fra det øvrige Europas. Der forekommer selvfølgelig passager i den udenlandske litteratur, der omhandler specifikke problemer i det pågældende land, men alt i alt er sundhedslitteraturen meget universel – i hvert fald inden for en europæisk ramme.

Johan Clement Tode's egne tidsskriftssamlinger 'Sundhedstidende' fra 1778 og 1780 samt 'Nye Sundhedstidende' fra 1782 og 1783 byder på et kildemateriale, der er *produceret* af en dansk læge, og som dermed utvivlsomt er stilet til det danske bogmarked. Derudover giver de et indblik i, hvordan bøgerne om et sundt og langt liv formidles videre en populariseret form. Det samme gør sig gældende for Hans Møllers 'Sundheds-Magazin', der allerede blev udgivet i 1763, men som illustrerer tidens opfattelse af bylivet.

'*Konst at Forlænge det menneskelige Liv*', udgivet i Danmark i 1797, er skrevet af den tyske læge Christopher Wilhelm Hufeland, og bygger på en række offentlige forelæsninger omhandlende et langt og sundt liv.¹⁴ Ifølge Hufeland hersker der stor forvirring på sundhedsområdet, og han vil derfor forsøge at klarlægge den rette sundhedslære.¹⁵ Den danske oversætter, Tode, har ikke, som med andre af sine oversættelser¹⁶, omarbejdet Hufelands værk. På trods af dette indeholder værket generelle råd om den menneskelige sundhed og ikke råd og problemstillinger, der kun gør sig gældende for den tyske befolkning. Hufelands hovedformål med værket er således at udarbejde en systematisk lære om kunsten at forlænge livet og give en vejledning heri.¹⁷ Han taler desuden om 'mennesket' som et generelt fænomen.¹⁸ De sundhedsråd, der gives i værket må altså anses for at være universelle og dermed også relevante for et dansk publikum, og værket må således, ud fra de kriterier, der blev opstillet herfor i dette afsnits begyndelse, siges at være rettet mod det danske bogmarked.

Auguste Tissot's '*Underretning for Landmanden, angaaende Sundheden*', udgivet i Danmark i 1770, er ligeledes rettet til det danske bogmarked, og rummer således universelle råd om sundhed samt årsager til, at mennesket bør bevare sin sundhed. Værket indeholder passager, der beskæftiger sig med problemer, der ikke gør sig gældende for Danmark, men disse kan let skilles fra de generelle sundhedsregler.

¹⁴ Hufeland, fortale

¹⁵ Ibid., fortale

¹⁶ Faust & Tode, fortale

¹⁷ Hufeland, fortale

¹⁸ Ibid., fortale

Den tyske læge Bernhardt Christoph Fausts *'Forsøg til en Sundheds-Catechismus'*, udgivet i Danmark i 1794, må også siges at være rettet mod det danske bogmarked, idet den udover at være oversat til dansk af Tode, samtidig er "Helt igiennem omarbejdet og mangfoldigt forøget..." af den danske læge.¹⁹ Tode har således udstyret skriftet med mere end dobbelt så mange spørgsmål som den tyske udgave af bogen, hvis indhold han samtidig for en stor del har forandret. Ifølge Tode kunne han nemlig ikke skrive noget, som ikke stemte overens med hans overbevisning.²⁰

Bogen tager, som det fremgår af dets titel, form af en katekismus. Katekismeformen med sine konstruerede samtaler, blev i tiden opfattet som mere tilgængelig læsning end forskellige andre skriftformer, og ansås samtidig for at være en form, der gjorde det nemmere at lære indholdet udenad.²¹ I Danmark blev katekismeformen da også ofte brugt i forbindelse med oplysning af almuens,²² hvilket også gør sig gældende for Fausts katekismus. Tode gør således i fortalen til skriftet opmærksom på, at målgruppen for katekismen er landalmuen, som ifølge ham ikke er i besiddelse af en hensigtsmæssig sundhedsvejledning.²³

Fausts skrift var den mest udbredte sundhedskatekismus i Europa²⁴, og det var samtidig den eneste, der blev oversat til dansk – endda af to forskellige oversættere – Tode og af lægen Nicolai Bøtcher. Grunden til at valget i denne opgave er faldet på hovedsagligt at fokusere på Todes oversættelse frem for Bøtchers er, at den, som allerede nævnt, er kraftigt omarbejdet, mens Bøtchers udgave er direkte oversat, kun forøget med en kort fortale, og dermed ikke i samme grad er rettet til det danske bogmarked, som Todes oversættelse er. Bøtchers oversættelse vil dog stadig blive anvendt, men spiller en mindre rolle i behandlingen.

Den dansk forfattede almanak *'Bondepraktika for 1805'* vil også blive medtaget i analysen. Almanakken generelt anses, bortset fra Bibelen, for at have været den litteratur, der fandt størst udbredelse blandt den danske landalmue indtil midten af 1800-tallet. Den var, før den blev "reformeret" i begyndelsen af 1800-tallet, fyldt med overtro, og mange læsere forestillede sig således, at den rummede en form for magi. Almanakken var en kalender, der viste månens faser, planeternes stilling og forudsagde, hvordan vejret ville blive i løbet af året. Bonden kunne så ud fra himmeltegnene finde det rigtige tidspunkt for f.eks. åreladning. Sundhedsoplysningerne anså almanakkerne for skadelige for bønderne på grund af deres overtroiske islæt, der kunne føre til forkert behandling og kvaksalveri. Derfor forsøgte de at trænge denne overtro i baggrunden og

¹⁹ Faust & Tode, titelblad

²⁰ Ibid., fortale

²¹ Mellemgaard, s. 220

²² Ibid., s. 219

²³ Faust & Tode, fortale

²⁴ Mellemgaard, s. 220

erstatte den med ny viden og fornuft, altså at reformere den.²⁵ Et af resultaterne heraf blev således ”*Bondepraktika for 1805*”.

De dansk forfattede værker samt Fausts sundhedskatekismus vil kildemæssigt spille hovedrollen i analysen. Det skyldes, at der i højere grad end for de andre teksters vedkommende er en dansk læge, der er villig til at tage ansvar for deres indhold. Selvom tiden var meget international, og de andre tekster er meget relevante, må disse værker være allermost nærliggende at analysere i et dansk perspektiv.

Landalmuen og bønderne tager i analysen form af en homogen masse, der har landlivet tilfælles. Man må nok gå ud fra, at folk på landet har levet liv, der var ret forskellige fra hinanden, alt efter hvilke økonomiske, sociale og geografiske forhold, de var underlagt. I sundhedsoplysernes øjne var lighederne i landbefolkningen dog tydeligvis så store, at forskellene var uden betydning. Det samme gør sig gældende for byborgerskabet, og da det er de skrivende, altså sundhedsoplysernes, billede af deres læsere, der i analysen vil blive trængt frem til, synes disse, af dem givne definitioner, at være de mest passende.

Begreberne ”sundhedsoplyser” og ”sundhedsoplysning” optræder i Signe Mellemsgaards ’*Kroppens Natur*’, og de bruges om forfatterne til den sundhedslitteratur, der udkom i de sidste tre årtier af det 18. århundrede. Begreberne bruges også i denne opgave, da det er et gennemgående træk i fortalerne til de sundhedslitterære værker, at forfatterens mål er at ”oplyse” deres publikum.

Analysen består af to afsnit, der er inddelt efter teksternes publikum. De borgerlige skrifter og de mere folkelige skrifter udgør således de to hovedkategorier, og de vil i første omgang blive behandlet hver for sig. Derefter vil begge indgå i en diskussion.

Sundhedsoplysning til borgerskabet

Mange sundhedsforfattere havde i det 18. århundrede en negativ opfattelse af det liv, som byborgerskabet levede. Dette kommer allerede tydeligt til udtryk i et citat fra den danske læge Hans Møllers ’*Sundheds-Magazin*’ fra 1763: ”... det er også Kiøbstæderne, som fornemmelig begaae de groveste Feyl, og derfor meest behøver Sundhedens Omsorg, de er at ansee, som en Syge-Huus imod Landet; Her er (...) Ledighed, Uordentlighed, Overdaadighed, Fraadserie (og) en alt for stor Kiælenhed og alt for grove Forseelser imod Sundheden”.²⁶

²⁵ Mellemsgaard, s. 213-214

²⁶ Møller, s. 29-30

J. C. Tode stiller sig også i *'Nye Sundhedstidende'* fra 1782 uforstående overfor et ulykkelige fænomen, han kan observere i sin samtid; at mennesket ikke gør noget for at undgå det, der medvirker til at forkorte dets liv.²⁷ Tode sætter yderligere tingene på spidsen, og hævder, at folk ligefrem kappes i kunsten at ødelægge sit helbred, at forkorte sit liv og at opnå en sur og bitter alderdom.²⁸

Ifølge Tode består vigtigheden af at leve et langt liv for det første i, at tid er det dyrebareste, mennesket har i verden.²⁹ Derudover fremhæver han gentagende gange de lidelser, mennesket må udstå ved en levevis, der forkorter livet: alderdomssvaghed tidligt i livet, ufrugtbarhed, et svagt afkom,³⁰ sygdom og en brat død.³¹ Disse følger må også siges at være en begrundelse for, at mennesket bør forlænge sit liv; det bliver værst for folk selv, hvis de fortsætter med at forkorte det.

Centralt for Tode er, at det kun er gennem et langt liv opnået via en sund levevis, at mennesket kan realisere sit potentiale fuldt ud. Således omtaler Tode mennesket som den af Gud skabte "Naturens Konge", der ikke formår at leve op til denne rolle, men i stedet gør nar af sine undersåtter, dyrene, mens det i mange henseender ikke er visere end dem.³²

Det er altså en ulykkelig tilstand, som Todes samtid ifølge ham befinder sig i. Han karakteriserer mennesket som det mest "uefterrettelige" dyr, som Gud har skabt, og påpeger videre det paradoksale i, at mennesket væmmes ved et svin, der vælter sig i en pøl – det er nemlig ikke en tand bedre selv; at vælte sig i mad og vin er mindst lige så "vederstygge".³³

Tode fortsætter med at beklage, at mennesket, som er det eneste dyr, der er født fornuftigt og eftertænksomt, samtidig er det eneste væsen, der rummer en altoverskyggende drift til at skade sig selv, at påføre sig selv smerte, at spolere sin egen lykke og oven i købet at forkorte sit liv. Det skuffer ham altså, at mennesket ikke formår at omsætte den fornuft, som Gud har skænket det, hensigtsmæssigt, men i stedet konstant udtænker nye måder, hvorpå det kan bringe sig selv i fordærv.³⁴

Det fremgår tydeligt af denne opsang, at Todes tidsskrift var henvendt til borgerskabet. Den ødselhed i forhold til mad og vin, som her skildres, kan nemlig næppe have eksisteret hos almuen, der simpelthen ikke havde økonomiske midler til sådan en livsførelse.³⁵ Derudover fremhæver Tode, at "Vellyst og tidsfordriv er de guder, der dyrkes i Europa..."³⁶,

²⁷ Tode, 1782 s. 4

²⁸ Ibid., s. 6

²⁹ Ibid., s. 5

³⁰ Ibid., s. 6

³¹ Ibid., s. 219

³² Ibid., s. 1

³³ Ibid., s. 1

³⁴ Tode, 1782, s. 3

³⁵ Mellemsgaard, s. 93

³⁶ Tode, 1782, s. 5

hvilket højst sandsynligt ikke kan have været et problem, der har gjort sig gældende for den hårdtarbejdende bonde.

‘*Nye Sundhedstidende*’ er samtidig bygget op på en måde, så det klart kommer til udtryk, at hensigten med tidsskriftet har været at udarbejde et blad, der på én gang underholdte og informerede læseren. Tode lægger f.eks. tonen an allerede på første side i årgang 1783 ved at berette om en ”himmelsk Seng” i London, som man for 50 pund sterling kunne få lov at sove i en enkelt nat.³⁷ Det kan næppe være almuens, Tode her forsøger at appellere til. Derudover forekommer der også i hvert nummer små anekdoter, som i 2. tidsskrift ’1783, hvor der kort berettes om en kvinde, der i Sevilla samme år er blevet brændt på bålet som heks. Samtidig reserverer Tode et utal af gange flere sider i de ellers korte tidsskrifter til at diskutere sin komedie ‘Søofficererne’. De små historier og komediediskussionen, der ikke har noget med sundhedsvidenskab at gøre, er også et klart udtryk for, at tidsskriftet var rettet mod et velhavende, dannet publikum, som dels ønskede et indblik i den nye kropsværdsættelse og dels var interesseret i at blive underholdt. Derudover rummer Todes tidsskrifter mange udenlandske citater, hvilket også viser, at de må have været rettet mod læsere, der i hvert fald var i stand til at læse fransk, tysk og latin. Det må også have indgået som en del af Todes opfattelse af sine læsere, at de besad en vis klassisk dannelse. Således findes der i skrifterne mange henvisninger til f.eks. den græske mytologi. Her er det interessant at se, hvordan sundhedsoplysningerne tydeligvis skrev til et publikum, som de følte sig på bølgelængde med, og som må have tilhørt de samme dannede kredse som dem selv.

Listen over ‘*Nye Sundhedstidende*’s abonnenter, som kan findes forrest i årgang 1782, viser da også, at disse udgjordes af kongelige og især, Københavns embedsborgerskab, dele af adelen og handelsborgerskabet.

De mad- og drikkevarer, der behandles i Todes tidsskrifter er for en stor del dyre og eksotiske. Således omtales varer som kaffe, tyrkiske bønner, asparges og østers.³⁸

Kønslivet spiller en stor rolle i litteraturen til borgerskabet, og seksualiteten rummer i Todes øjne en stor værdi. Der lægges dog stor vægt på, at det gælder om at omgås denne værdifulde velsignelse korrekt, idet umådeholdenhed i forhold til den kan gøre folk svage og syge. Seksualiteten er altså ikke altid udtryk for noget positivt og ophøjet. Hvis man lader sig styre af sine drifter, kan onanien f.eks. gå hen og blive en ødelæggende vane. Derfor må man forholde sig til sin seksualitet med en vis selvdisciplin.³⁹

³⁷ Tode, 1783, s. 1

³⁸ Tode, 1778, s. 28, s. 193, s. 84

³⁹ Tode, 1780, s. 209

Tode beskriver også, hvordan forholdet mellem fysisk aktivitet og hvile bør være. I hans øjne er den bedste måde at få rørt sig på at spadsere i smukke omgivelser, hvor man ”Langsom og mageligen bør (...) gaae frem, og fra Sted til Sted hvile sig; thi ellers trætter man Legemet uden at gavne det.”⁴⁰

Sundheden er i Todes øjne først og fremmest et individuelt anliggende. Opskriften på et godt helbred bygger på folks private levevis og ikke de ydre vilkår, der er bestemt af samfundet. Tode kommer således kun sjældent ind på de samfundsmæssige hindringer for sundheden, som de syge fattige, og han anser altså sundhed og sygdom for at være folks eget ansvar og som noget, der er betinget af deres egen indsats.⁴¹

De komplicerede og krævende sundhedsråd, som Tode opstiller i tidsskriftet viser tydeligt, at det for ham er givet, at hans publikum er i besiddelse af midlerne til at føre et liv efter hans forskrifter; at det frit kunne indrette sin dagligdag efter disse og havde økonomisk råderum hertil. Således kommer han f.eks. ind på, hvordan man skal bekæmpe dårlig ånde, hvilke sko man bør spadsere i samt på nytten ved rosenvand.⁴²

Det ideelle menneske er i Todes øjne alt i alt rationelt og individualistisk. Det forstår at regulere sin levevis på fornuftig vis, og det kan derigennem opnå et langt og sundt liv.

Tode ville altså bekæmpe umådehold, dovenskab og tidsfordriv i borgerskabets rækker, og hans begrundelse for, at det skal holde sig sundt, ligger grundlæggende i, at mennesket som naturens konge, det eneste fornuftige væsen skabt af Gud, har et medfødt ansvar for at udfolde sit potentiale til det maksimale. Denne udfoldelse kan kun realiseres med afsæt i en nøje tilrettelagt, individualistisk og rationel tilgang til sundheden, og man behøver samtidig al den tid, man gennem den sunde tilværelse kan vinde, for at udfoldelsen kan finde sted. De sundhedsmæssige råd, der gives i tidsskrifterne bærer ikke præg af kristendommen, men bygger på videnskabelige betragtninger, og er fornuftsbetingede. Religionen sætter dog sine spor i værkernes fortaler, f.eks. er det vigtigt for Tode at påpege, ”... at [hans] spøgende Lune og revsende Satyre i hans forfatterskab aldrig har moeret paa Religionens [og] Sædernes (...) Bekostning...”⁴³ Desuden nævnes Gud også flere gange, tydeligvis for at minde mennesket om dets guddommelige oprindelse.

Tode appellerer, i sin argumentation for at mennesket skal holde sig sundt, først og fremmest til dets fornuft og individualitet.

⁴⁰ Tode, 1780, s. 192

⁴¹ Se også Mellemsgaard, s. 156

⁴² Tode, 1783, s. 457, s. 308 + Tode, 1782, s. 686

⁴³ Tode, 1783, fortale

C. W. Hufeland deler i *'Konst at forlænge det menneskelige Liv'* ikke Todes opfattelse af menneskets ligegyldighed over for sundheden og livets længde. Han argumenterer således for, at et langt liv altid har været menneskets største ønske og mål:⁴⁴ "Saa inderlig og med saadan en Viisdom blev Kjerlighed til Livet, denne for et tænkende Væsen saa værdige Drivt (...) indflettet i vor Tilværelse!"⁴⁵ Han er enig med Tode i, at mennesket grundlæggende er det mest fuldkomne væsen, Gud har skabt. Hvor dette menneskebillede hos Tode dog hører en fjern guldalder til, er det stadig eksisterende hos Hufeland.

Værket er omfangsrigt og kompliceret skrevet med lange videnskabelige udredninger. Derudover indeholder det ligesom *'Sundhedstidende'* en del latinske citater og ord, og der opfordres ingen steder til at værket uddeles til den fattige almue i velgørenhed, som der gøres i f.eks. sundhedskatekismen, (se næste afsnit). Dette indikerer klart, at værket er tiltænkt et borgerligt og dannet publikum.

Hos Hufeland anses det at være til for noget guddommeligt, og han taler om en såkaldt livskraft: "Liv forkynder den hele Natur, der omgiver os. Det er ved Liv, at Planterne vegetere, det er ved Liv, at Dyrene føle og virke; - men i den høieste Fuldkommenhedslands, i den høieste Fylde og Uddannelse lader det sig til syne i Mennesket, det øverste Lem i den synlige Skabelse."⁴⁶ Han påpeger videre, at livskraften "... er det, der frembringer, opholder, fornyer alt, den, ved hvilken Skabelsen efter saa mange tusinde Aar endnu hvert Foraar fremkommer med samme Pragt, i samme friske Tilstand, som den første Gang, den forlod Skaberens Afmagtshaand. Den er uudtømmelig, uendelig – den er Guddommens sande og evige Aande."⁴⁷

Begrundelsen for, at mennesket bør leve et langt liv, synes altså ifølge Hufeland at være, at selve tilværelsen er noget guddommeligt.

Hufeland taler dog samtidig om fornuften som en vigtig forudsætning for at opnå et langt liv, og i hans specifikke sundhedsråd refererer han ligesom Tode ikke til det religiøse, men forholder sig videnskabeligt til sundheden.

Sundhedsoplysning til almuen

Der var i tidens sundhedslitteratur generel enighed om, at bonden, hvis liv bestod af hårdt kropsligt arbejde, jævn kost, frisk luft og et fredfyldt

⁴⁴ Hufeland, fortale

⁴⁵ Ibid., s. 4

⁴⁶ Ibid., s. 4

⁴⁷ Ibid., s. 27-28

sind, var sundere og mere modstandsdygtig over for diverse sygdomme end byboeren.⁴⁸

I Fausts *'Forsøg til en Sundheds-Catechismus'*, lægges der stor vægt på, at landbefolkningen bør bevare denne sundhed. Begrundelsen for, at mennesket bør forlænge sit liv så meget som muligt, er en helt anden end i litteraturen til borgerskabet, og kommer tydeligst til udtryk i ”Den Sundes Morgensalme”, som Tode i sin omarbejdelse af katekismen selv har tilføjet den. Det første vers lyder:

”Min Krop at føde og bevare
Befaler du mig, gode Gud.
Af Kaadhed den at volde Fare,
Er mod dit faderlige Bud.
O! giv, at hver en Dag i mit Sind
Saa hellig Pligt maae prentes ind.”⁴⁹

Begrundelsen for at mennesket bør bevare sit gode helbred, og dermed forlænge sit liv er altså, at det har en hellig pligt over for Gud hertil. Der appelleres yderligere til læserens ansvar over for Gud i salmens andet vers, hvor det påpeges, at menneskets krop tilhører ham. Det menneskelige legeme er Guds bygning, og man vil blive straffet, hvis man svækker det.⁵⁰ I tredje vers gøres det videre klart, at mennesket er Guds tjener.

En anden grund til, at mennesket skal holde sig sund og frisk, er at det så ”... kan arbejde og være glad.”⁵¹ De positive sidevirkninger ved et aktivt arbejdsliv får således stor opmærksomhed i katekismen. Det fremgår således også, at arbejde ”... gjør at Mad og Drikke fordøies og bekommer Mennesket vel; det giver Roe, Fred og Søvn, og det er Arbeidet, der gjør Mennesket sundt og friskt og bevarer det for Laster.”⁵² I sundhedslitteraturen til borgerskabet tilrådes der som sagt et helt andet forhold mellem bevægelses- og hviletid, mens det uafbrudte arbejde karakteriseres som sundt i katekismen, hvilket også fremgår tydeligt af påmindelsen om Guds ord: ”Du skal æde dit Brød i dit Ansigts Sved” allerede på første side i bogen.

Selvom bondens liv af sundhedsoplyserne blev betragtet som sundt, var der alligevel sundhedsmæssige problemer, der gjorde sig gældende i almuens levevis. I sundhedskatekismen er det således de beskidte, varme værelser og overbefolkede senge samt lidt for megen indtagelse af brændevin, der er problemet, og opretholdelsen af renlighed i hjemmene

⁴⁸ Mellempgaard, s. 92

⁴⁹ Faust & Tode, fortale

⁵⁰ Ibid., fortale

⁵¹ Ibid., s. 2

⁵² Ibid., s. 40-41

samt mådehold i forhold til stærke drikke er derfor centrale emne i bogen.⁵³

De fødevarer, der omtales i katekismen, er selvfølgelig nogle andre end dem, der behandles i sundhedslitteraturen til borgerskabet. I katekismen er det især kartofler, brød og urter, der diskuteres, mens eksotiske varer ikke, som i den borgerlige sundhedsoplysning, er at finde nogen steder.⁵⁴ Kønslivet spiller ingen stor rolle sammenlignet med litteraturen til en borgerlig målgruppe. Emnet berøres kun enkelte steder, som da der gøres opmærksom på, at man bør være fornuftig i sit valg af ægtefælle, da det har stor indflydelse på afkommets helbred, at man vælger en sund partner⁵⁵ Således har man også pligt til ikke at gifte sig eller få børn, hvis man selv er usund. Grunden til at seksualiteten ikke er så omdiskuteret i katekismen kan være, at man tænkte, at bonden, der ikke var styret af de samme lidenskaber som borgerskabet, ikke havde tendens til at komme i uføre på dette område, og derfor ikke behøvede så meget information om det.

Katekismens opsummering af, hvad der kendetegner en lykkelig mand lyder således: ”Den Mand, som er avlet og opdraget af sunde, stærke, fornuftige, dydige og arbeidsomme Forældre, som fra Barn af bestandig har levet i frisk, reen, tør Luft; hvis Hud og Klæder ere rene; som ordentlig og maadelig nyder gode Spiser, og ingen hidsige Drikke og intet Brændevin; hvis Boelig er ordentlig, reenlig, tør og lys; som i sin Barndom er holdt til Orden og Renlighed, til Flid og Arbeidsomhed, og hvis Fornuft og Dyd er blevet dannet i Ungdommen formedelst Exempler og Underviisninger; kun denne Mand, naard han frygter Gud, elsker Menneskene, handler redeligt, og når han arbejder 6 Dage om Ugen for Kone og Børn, har Fred og Glæde i sit Liv her paa Jorden; kun han er lykkelig!”⁵⁶

Det er bemærkelsesværdigt, at fornuften medtages i passagen som en vigtig bestanddel af bondens virke. Det er også interessant, at et lykkeligt liv her på jorden er noget, man bør stræbe efter. Samtidig er det værd at bemærke, hvordan der i tredje vers i morgensalmen inddrages, at mennesket bør anvende de midler, som Gud har givet det, nyttigt og at Gud samtidig har skænket mennesket ”Lys” og ”Forstand”. Dette kan højst sandsynligt ses i sammenhæng med den tro, der herskede blandt tidens oplysningsmænd - en gruppe som Tode må have tilhørt. Der vil blive set nærmere herpå i diskussionsafsnittet.

⁵³ Faust & Tode, s. 36-38, s. 32, s. 15

⁵⁴ Ibid., s. 25-29

⁵⁵ Ibid., s. 3

⁵⁶ Ibid., s. 42

Sundhedskatekismens mål var tydeligvis ikke, som for de populærvidenskabelige tidsskrifter, der blev behandlet i det forrige afsnit, at underholde dens læsere. Den indeholder ingen morsomme anekdoter, diskussioner og læserbreve, og svarene på alle katekismens spørgsmål er klare, entydige og lægger ikke op til diskussion.

Tode lægger også i en anmærkning op til, at folk skulle lære sætningerne udenad, især for børnenes vedkommende: ”O ja; deres Hukommelse skal også øves. Naar de voxe frem, lære de dog meget unyttigt udenad; lad dem da og indprente sig det som er got.”⁵⁷.

Todes omarbejdelse af Fausts katekismus var omfangsrig og medførte betydelige ændringer i den. Dette kan man se, hvis man sammenligner den med Bøtchers direkte oversættelse.⁵⁸ F.eks. tager Tode version ikke, på samme måde som den originale udgave, form af en samtale mellem en lærer og hans elever. Således har Tode ikke medtaget formuleringer, der f.eks. indikerer, at læreren henvender sig til børnene. Deraf kan man udlede, at Tode sandsynligvis har forestillet sig, at bogen herigennem kunne nå en større del af almuen og ikke kun børnene. Tode rettede altså sin fremstilling mod hele almuebefolkningen og stiler den dermed ikke kun mod skolerne, men håber derimod, at venlige velgørere vil dele den ud blandt almuen. Han tilbyder således: ”... om nogen ædel Menneskeven ville kiøbe et Antal, et Hundrede eller flere Exempl. For at udele blandt Landalmuen, da at overlade dette Skrift for den halve Priis.”⁵⁹

At katekismen udgøres af en samtale, fremgår altså i Todes oversættelse ikke længere så klart som i originalen. På trods af dette hersker der ingen tvivl om autoritetsfordelingen i skriftet. Således er det stadig den alvidende lærer, der fortæller eleverne, hvordan tingene hænger sammen. Selvom det ikke kun er børnene, Tode adresserer, får man stadig en fornemmelse af, at sundhedsoplyserne skar almuens børn og voksne over én kam. Det fremgår i hvert fald tydeligt, at de havde en forestilling om, at almuen ikke var så dannede som dem selv.⁶⁰

Det er et generelt træk ved sundhedskatekismen, at den er gennemsyret af religion. Således er det både i ”Den Sundes Morgensalme” samt i resten af bogen, kristendommen der argumenteres ud fra. Samtidig ses der en appel til menneskets fornuft, et nyttigt liv og interesse for at blive oplyst.

I Tissots *’Underretning for Landmanden’* er det bøndernes ligegyldighed over for deres sundhed, der plager forfatteren, og han er dermed mere kritisk indstillet over for den landlige befolkningsgruppe end Tode.

⁵⁷ Faust & Tode, s.69

⁵⁸ Faust (Bøtchers oversættelse)

⁵⁹ Faust & Tode, fortale

⁶⁰ Se også Mellemsgaard, s. 230

Det store sundhedsmæssige problem er ligesom i Todes version af sundhedskatekismen den manglende renlighed, der hersker i landbefolkningens hjem. Således beskrives det, hvordan bønderne ofte forsømmer at lufte deres bolig ud, og når de endelig gør det, hjælper det ikke meget, da de har tendens til at placere deres møddinger lige foran vinduerne til huset.⁶¹

I værket beskriver Tissot, hvordan han, ved at vælge opslagsbogen som form, har forsøgt at gøre den let overskuelig. Formålet hermed er, at bogen skulle nå ud til bønderne. Tissot har dog indset, at den ikke vil være forståelig for alle og enhver, og at dette mål derfor ikke er realistisk. Således påpeger han, at ”Titelen, Underretning for Landmanden angaaende Sundheden, er ingen Følge af en forfængelig Indbildning, at denne Bog skulle gaae for et Stykke huusgeråd, der skulle findes i ethvert Bondehjem. Neppe den tyende Deel faaer uden Tvivl Kendskab om, at saadan en Bog er til; Mange skal ikke kunde læse den, og langt flere ikke forstaae den, saa enfoldig som den endog er.”⁶² Tissot opfordrer derfor til, at ”forstandige og retsindige Personer”, altså præster, skal videreformidle bogens indhold til almuen.⁶³

Idealet om et sundt og langt liv blev også formidlet til almuen gennem de på landet meget udbredte almanakker. Denne ”kalender” skulle så at sige hjælpe bonden med at huske vigtige gøremål i årets løb, og sundhedsrådene heri er, ligesom i sundhedskatekismen, enkelte og entydige. Det er tydeligvis vigtigt for den ukendte forfatter til *’Bondepraktika for 1805’* at mane den overtro og magi, der hidtil havde eksisteret i almanakkerne, til jorden. Således gør han det allerede i indledningen klart, at tiden, hvor ”Hexer og Hexemestrer” styrede almuen, er forbi. Han informerer videre om, at himmellegemerne ikke har nogen betydning for menneskets trivsel, men at de derimod blot er en del af naturen. Det er altså tydeligt, at almanakken skal tilbyde læseren viden bygget på fornuft frem for magiske og overnaturlige forklaringer på verdens fænomener.⁶⁴

Forfatteren nævner, at han har valgt at holde fast i titlen for de tidligere almanakker, ”Bondepraktika”, hvilket kan være et udtryk for, at han har kunnet se fordelen i, at bonden kendte og var tryk ved denne titel.⁶⁵

De sundhedsmæssige råd, der gives i almanakken minder meget om sundhedskatekismens. Således er arbejde, jævn mad og drikke og udluftning af hjemmet centrale emner.

Vigtigheden af at et sundt og langt liv spiller en stor rolle i almanakken, herunder at tage ansvar for sig selv og sit livs længde: ”Det beroer

⁶¹ Tissot, s. 38

⁶² Tissot, s. 18-19

⁶³ Tissot, indledning

⁶⁴ *Bondepraktika for 1805*, indledning

⁶⁵ Se også Mellemsgaard, s. 214

næsten altid paa os selv, om vi ville blive gamle eller ej. Vor Levemaade gjør meget hertil; ere vi dovne, skidenfærdige, søvnige, vredladne, hevngierrige, hengivne til stærke Drikke eller Løsagtighed; saa nedbryde vi fortsættelig vor Sundhed og komme tidligere i Graven, end ellers. Ere vi derimod venlige, nøjsomme, arbeidsomme, ædruelige og behielpsomme mod andre Mennesker; saa have vi sunde Dage og ere endnu naar vi ere gamle ligesaa raske og muntre, som den unge...”⁶⁶

Sundhedsoplyserne må altså i katekismen, præsten og almanakken have set en mulighed for at nå ind til almuen, hvis opmærksomhed det hidtil havde været svært at fange. Bønderne var fortrolige med disse tre religiøst og magisk betonedede instanser, og gennem det magiske og religiøse kunne vejen til et sundt og langt liv formidles, samtidig med at man så småt kunne begynde at præge almuen med en mere fornuftig, individualistisk og virkelysten tilgang til tilværelsen.

Det fremgår tydeligt af litteraturen til almuen, at sundhedsoplyserne mente, at den skulle være helt anderledes udformet end litteraturen til borgerskabet. Mens man kan sige, at sundhedsoplyserne i litteraturen til borgerskabet skrev til ”sig selv”, altså sin egen klasse, er det altså her nogle ”andre”, de henvender sig til.

Diskussion

Som et sent eksempel på at sundhedslitteraturens forhistorie var mere knyttet til religion end den sundhedsoplysning, der udkom i det sene 18. århundrede, fremhæver Signe Mellemegaard i *’Kroppens Natur’* nogle få værker i pietistisk tilsnit, der udkom i midten af 1700-tallet. Hun anskuer disse som en forlængelse af antikkens, skolastikkens og renæssancens tradition, der havde cementeret, at mådehold og regulering af levevisen var vejen til sundhed. Disse sundhedsregler passede perfekt med de krav, pietismen stillede om et ordentligt, metodisk og tugtfuldt liv, og i de pietistiske skrifter var der således en tydelig sammenhæng mellem forholdet til sundheden og det personlige forhold til Gud. For at ære ham, måtte man passe godt på den gave, man havde fået af ham i form af kroppen.

Mellemegaard pointerer, at den pietistiske sundhedslitteratur efter hendes mening må anses for at være et intermezzo af ringe betydning, dels fordi der kun udkom få af disse værker, og dels fordi de ikke bærer præg af den samme nyskabelse, som den lidt senere sundhedslitteratur gør.⁶⁷ Hun giver videre nogle eksempler til understøttelse af sin teori om, at det lange liv til ære for Gud trådte i baggrunden til fordel for en mere verdslig begrundelse, og hun forsøger herigennem at påvise, at

⁶⁶ *Bondepraktika for 1805*, s. 104

⁶⁷ Mellemegaard, s. 66-68

sundhedsoplyserne, i stigende grad, som århundredet skred frem, gjorde brug af stadig færre religiøse begrundelser for et langt liv i deres fremstillinger.

Skiftet i sundhedslitteraturens begrundelse for et langt liv skyldes ifølge Mellemsgaard en større interesse for det fælles gode samt en skærpet patriotisme i samfundet. Mellemsgaard fremdrager dog kun et enkelt dansk eksempel herpå, nemlig lægen, Hans Møllers *'Sundheds-Magazin'*, der allerede udkom i 1763, og dermed ikke kan ses som en del af det sene 18. århundredes sundhedsoplysning. Derudover fremhæver hun den schweiziske læge, Tissot som værende garant for patriotisme i værket *'Underretning for Landmanden angaaende Sundheden'*. Mellemsgaard gør samtidig opmærksom på, at hans opfordring til sundhed bygger på en skæbnesvanger affolkning af landområder i Schweiz, men hun stiller ikke spørgsmålstejn ved, om Tissots betragtninger kan overføres til Danmark. Den affolkning, Tissot omtaler, skyldes at mange mennesker forlader de schweiziske landområder, mens de, der bliver tilbage, ikke reproducerer sig selv i en nødvendig grad. Samtidig med at Tissots anledning til bogen, nemlig landaffolkningen i Schweiz, ikke umiddelbart er et tilsvarende problem i Danmark, fremgår det tydeligt af forordet til bogen, at den danske oversætter ikke har omarbejdet bogen og dermed tilpasset den et dansk publikum, men "... overalt (har) stræbt at udtrykke Autors Mening paa de nøyeste..." og kun har tilføjet nogle fortegnelser på sygdomme samt andre praktiske anmærkninger.⁶⁸

Mellemsgaard afslutter sin argumentation for teorien med at henvise til sociolog og medicinhistoriker, Gerd Göckenjan, som ifølge hende har argumenteret for, at "... det fælles gode – staten i stigende grad [bliver] appelinstant i stedet for Gud i løbet af det 18. århundrede. Mellemsgaard påpeger herudfra, at hvor mennesket for de pietistiske forfattere i midten af århundredet skulle være sundt af hensyn til Gud, for at prise hans værk, er det nu som statsbærende subjekter, landets borgere anråbes."⁶⁹ Her inddrager Mellemsgaard altså sekundærlitteratur, der kan understøtte hendes argument, men har svært ved i kilderne at finde et plausibelt belæg for sin påstand om, at det var en patriotisk begrundelse, der trængte det religiøse referencepunkt i sundhedsoplysningen i baggrunden.

Der vil der i det følgende blive argumenteret for, at der fandt en dagsordenforskydning sted i forhold til sundhedens begrundelse i de sidste tre årtier af det 18. århundrede, som var af en anden karakter, end den Mellemsgaard argumenterer for. Der vil både findes belæg herfor ud fra analyseafsnittets resultater og i den sekundærlitteratur, der blev præsenteret i materialeafsnittet.

⁶⁸ Tissot, forord

⁶⁹ Mellemsgaard, s. 82

Den nye begrundelse for et langt liv, der i det sene 18. århundrede opstod i sundhedsoplysningen, kan ses i sammenhæng med den sekularisering af det danske samfund, der begyndte i perioden og de nye religiøse strømninger, som den affødte.

Hvis man anskuer den sundhedslitteratur, som hører det sene 18. århundredes sundhedsoplysnings forhistorie til, ud fra den forståelsesramme, som Hanne Sanders opstiller i *'Bondevækkelse og sekularisering'*, kan man sige, at den blev til, mens der stadig herskede et religiøst verdensbillede i Danmark - det vil sige, at religionen stadig var samfundets "kultur og viden" og bandt det sammen. Dette må have smittet af på den "forhistoriske" litteratur, og dermed giver det god mening, at dens referencepunkt, som Mellempgaard påpeger, var religiøst. Mellempgaards udgangspunkt er dog, at det religiøse referencepunkt i sundhedslitteraturen i slutningen af 1700-tallet, dvs. på den tid, hvor Danmark undergik en sekulariseringsproces, blev trængt i baggrunden til fordel for et patriotisk referencepunkt - et standpunkt, mange ifølge Sanders tager i forhold til sekularisering; at religionen og kirken i et sekulariseret samfund mister sin betydning. Det er derimod essentielt for Sanders, at et samfunds viden og verdensbillede verdsliggøres i et sekulært samfund, men at dette ikke betyder, at tro og kristendom forsvinder. I stedet eksisterer religion i et sekulært samfund i kraft af folks personlige tro.

Den dagsordenforskydning i sundhedsoplysningen, der fandt sted i slutningen af det 18. århundrede skete på to forskellige planer. Analyseafsnittet viste således, at litteraturen var rettet mod to forskellige målgrupper. Sundhedsoplyserne skrev således til sine "ligemænd" i byborgerskabet og til almuen - en gruppe, som de forestillede sig skulle have tingene serveret på en helt anden måde end borgerskabet.

Den fornuftsølge, der var kendetegnende for tiden, og som sundhedsoplyserne må have været en del af, påvirkede tydeligt deres arbejde, og litteraturen til borgerskabet kom således til at finde sin begrundelse for et sundt og langt liv i det rationelle og individuelle, som prægede perioden. Sundhedsoplyserne var højst sandsynligt påvirkede af den "humane livsbetragtning", som ifølge Hal Kochs *'Den Danske Kirkes Historie'* vandt indpas i det 18. århundrede og tog udgangspunkt i menneskets fornuft frem for Bibelen og dens åbenbaringer. Denne nye religion, der byggede på et rent menneskeligt grundlag, anså den dennesidige verden for at være den bedste, og det samme gjorde sundhedsoplyserne tydeligvis. Således er det livet her på jorden, der er i fokus i denne sundhedsoplysning. Hal Koch beskriver, hvordan man i tiden mente, at det videnskabelige arbejde, som var en naturlig følge af ophøjelsen af fornuften, harmonerede fint med kristendommen. Dette ses da også tydeligt i f.eks. Todes *'Nye Sundhedstidende'*, hvis fokus i

selve sundhedsrådene er på det videnskabelige, mens Tode i fortalerne til tidsskrifterne og i begrundelsen for sundheden refererer en del til Gud og kristendommen generelt. Også hos Hufeland går videnskaben og religionen i spænd. Det guddommelige indtager således en plads i værket, mens det klart påpeges, at fornuften er en vigtig forudsætning for at opnå et langt liv. I sundhedsoplysernes begrundelse for at borgerskabet bør holde sig sundt og leve et langt liv, appelleres der på samme tid både til menneskets guddommelige oprindelse og til dets fornuft og individualitet. Sundhedslitteraturen til borgerskabet skiftede altså karakter i det sene 18. århundrede, fra udelukkende at være religiøst begrundet, til at have sit referencepunkt i fornuften og det enkelte menneske, mens den stadig var forenelig med kristendommen.

Sundhedsoplyserne må altså have haft en forestilling om, at borgerskabet var klar til denne ændring af begrundelsen. Det gjorde sig ikke gældende, når de rettede deres opmærksomhed mod almuen. Sundhedslitteraturen til almuen undergik, ligesom litteraturen til borgerskabet, ændringer, men i en helt anden retning.

Den sundhedslitteratur, der før det sene 18. århundrede var tiltænkt almuen, nåede ikke frem til målgruppen, men blev i stedet læst af byborgerskabet. Grunden hertil var, at denne litteratur tog form af alt for omfangsrige og komplicerede opslagsværker, der ikke appellerede til almuen. Derfor fandt sundhedsoplyserne i slutningen af 1700-tallet på at udarbejde en speciel litteratur, som var lettere at læse, og som tog afsæt i instanser, som almuen kendte i forvejen og var mere fortrolig med: katekismen, præsten og almanakken. På samme måde som disse institutioner var tæt knyttet til det religiøse, var begrundelsen i den sundhedsoplysning, de kom til at formidle, det også. Her ses altså den omvendte udvikling af den, Mellemsgaard skildrer: Begrundelsen for et langt og sundt liv blev i litteraturen til almuen ved med hovedsagligt at være religiøst begrundet i det sene 18. århundrede.

Sundhedsoplyserne, der som sagt må have været præget af den ”humane livsbetragtning” må ikke have forestillet sig, at almuen var modtagelig over for den samme begrundelse for et langt liv som borgerskabet. Dette kan skyldes, at de forestillede sig, at almuen havde en anden opfattelse af religion end dem selv. De folkelige vækkelser, der havde sin begyndelse i 1790’erne blandt folk på landet⁷⁰ var en modreaktion mod den rationalitet, der herskede i statskirken. Disse religiøse vækkelser blomstrede først for alvor op senere ind i det 19. århundrede, men der var allerede nu modreaktioner mod statskirken.⁷¹

De folkelige vækkelser udsprang som bekendt af pietismen. Mens Mellemsgaard udtrykker, at den pietistiske strømning af sundhedslitteratur, der udkom i midten af 1700-tallet var et intermezzo,

⁷⁰ Sanders

⁷¹ Kock, s. 39 + Busck & Poulsen, s. 224-225

kan man argumentere for, at pietismen, der i de folkelige vækkelser vågnede op på ny, også gjorde det i sundhedslitteraturen til almuen. Oplyserne havde i sundhedslitteraturen til borgerskabet flyttet sig betydeligt væk fra begrundelsen om Guds straf for menneskets ugerninger, mens oplysningen til almuen lægger vægt på bod og omvendelse af det enkelte menneske. Således er mennesket Guds tjener og vil blive straffet, hvis han ikke handler efter sin pligt over for ham – det er menneskets gudsfrygt, der appelleres til.

Samtidig er det interessant at se, hvordan sundhedsoplyserne ikke kunne undlade at tilføje begrundelsen for et langt liv noget af den ”humane livsbetragtning”, som de selv var præget af. Således gjorde de via almanakken et forsøg på at aflive den overtro, der herskede på landet, og erstattede den med en mere fornuftig tilgang til naturen. Samtidig kan man i sundhedskatekismen se, hvordan sundhedsoplyserne gerne vil pådutte bønderne idéerne om et nyttigt og virkefuldt liv og gøre det klart for dem, at det enkelte menneske er forstandigt og betydningsfuldt. At sundhedsoplyserne priser og opfordrer til et langt liv på jorden må også ses som et resultat af, at de mente, at den dennesidige verden var den bedste, og derfor værd at blive i så længe som muligt. Dette forklædes også i budskabet om, at menneskets krop er Guds tempel, og derfor må vedligeholdes. Ligesom i den pietistiske litteratur ses der således i sundhedskatekismen en tydelig sammenhæng mellem forholdet til sundheden og det personlige forhold til Gud, og for at ære ham må man pleje den krop, som man har fået af ham.

Sundhedslitteraturens begrundelse for et langt liv var altså vidt forskellig afhængigt af målgruppen for den. Som Hanne Sanders påpeger, er religionen i et sekulariseret samfund ikke længere samfundets kultur og viden, men i stedet eksisterer den i kraft af folks personlige tro. Der opstod blandt borgerskabet og almuen forskellige trosretninger, der med sekulariseringen må have bygget meget på den individuelle forhold til dem. Begrundelsen for et langt liv blev blandt andet derfor også forskellig i litteraturen til de to grupper. Hvor litteraturen til borgerskabet nu fandt sin begrundelse i videnskaben, fornuften og det enkelte individ, som let forenedes med kristendommen, spillede religionen stadig en enorm rolle i litteraturen til almuen, der dog nu i en svag grad bar præg af ”den humane livsbetragtning”. Mens det var en stor ændring, der skete i litteraturen til borgerskabet, var det altså en mindre, der fandt sted i litteraturen til almuen.

Konklusion

Idealet om et langt liv har stor vægt i de undersøgte sundhedsoplysende værker fra den sidste halvdel af det 18. århundrede. Sundhedsoplysernes idé om, at der var behov for at formidle idealet om et langt og sundere liv til befolkningen udsprang af vidt forskellige problemer, alt efter hvilken målgruppe, de vendte deres opmærksomhed mod. I forhold til borgerskabet var de yderst skeptiske over for dets umådeholdne, dovne og lidenskabelige livsstil og dets evindelige trang til at skade sig selv. Oplyserne var generelt mere positivt indstillede over for almuens levevis, der i kraft af bondens enkle og naturlige tilværelse forekom sundere. De var dog kritiske over for bøndernes manglende renlighed, forfald til brændevin og den overtro, der i kraft af f.eks. almanakker eksisterede. Sundhedsoplyserne havde samtidig en forestilling om, at de forskellige målgrupper skulle have idealet om et langt liv og sundhedsrådene serveret på forskellige måder, og der er dermed stor forskel på, hvordan de blev formidlet. Sundhedsoplysningen til borgerskabet tog ofte form af populærvidenskabelige tidsskrifter, der tydeligvis var skrevet til et dannet publikum, og som havde til formål både at underholde og informere. Sundhedsoplyserne forestillede sig, at denne form ikke egnede sig til almuen, men at man måtte nå den igennem instanser, som den var mere fortrolige med, og som samtidig var knyttet til det religiøse og magiske: katekismen, almanakken og præsten. Sundhedsbefordringerne i denne litteratur er klare og entydige og lægger ikke, som i litteraturen til borgerskabet, op til debat og underholdning. Samtidig er der stor forskel på sundhedsrådenes karakter i litteraturen til de to målgrupper, hvilket kan ses i sammenhæng med de midler og den levevis, som de to grupper var underlagt.

Tilsvarende er der stor forskel på de begrundelser, der i litteraturen til målgrupperne blev givet for et sundt og et langt liv. Man kan i denne sammenhæng argumentere for, at begrundelsen i det sene 18. århundrede var af en anden karakter end i dens forhistorie. Sundhedsoplysningens forhistorie var blevet til, mens verdensbilledet i Danmark stadig var religiøst, og dermed havde den en religiøs begrundelse.

Sundhedsoplysningens begrundelse ændrede sig i det sene 18. århundrede i to forskellige retninger på grund af den sekularisering, der fandt sted, og som bevirkede, at samfundet verdensbillede ikke længere var religiøst, men religionen i stedet eksisterede i kraft af den enkeltes tro. Litteraturen til borgerskabet fandt, i kraft af den ”humane livsbetragtning”, som nu prægede statskirken og sundhedsoplyserne, sin begrundelse i en rationel og individualistisk tilgang til livet, der dog harmonerede med det religiøse, mens begrundelsen i litteraturen til almuen stadig var meget religiøs og kan ses i sammenhæng med de folkelige vækkelser, der opstod på landet i slutningen af 1700-tallet som modreaktion på statskirkens rationalisme. Sundhedsoplyserne var altså

klar over, at borgerskabet, som de selv var en del af, var klar til den nye begrundelse, mens almuen kun i meget begrænset omfang var det.

Resümee

Das Thema der Arbeit ist die gesundheitliche Aufklärung im späten 18. Jahrhundert. Dazu wurden unterschiedliche Gesundheitsliterarische Werke der Epoche analysiert und das Ideal des langen Lebens, die Zielgruppe der Werke und das Verhältnis zwischen diesem Ideal und der Religion diskutiert.

Die gesundheitlichen Aufklärer sahen bei Bürgertum und der einfachen ländlichen Bevölkerung unterschiedliche Probleme und waren von der Idee erfüllt, den beiden Zielgruppen das Ideal des langen Lebens und die gesundheitlichen Ratschläge auf verschiedene Weise zu Präsentieren. Die Aufklärung des Bürgertums geschah meist durch populärwissenschaftliche Zeitschriften, während das Herantreten an die einfache ländliche Bevölkerung durch religiöse oder spirituelle Medien wie die Geistlichkeit, Almanache oder Katechismen geschah.

So gab es große Unterschiede in der literarischen Begründung des langen und gesunden Lebens. Als Folge der Säkularisierung entwickeln sich diese Begründungen in zwei Richtungen im späten 18. Jahrhundert. Waren die Beweggründe in der Vergangenheit ausschließlich religiös, wurden die Argumente der Literatur für das Bürgertum an das individuelle und rationelle geknüpft. Dieses geschah als Folge des neuen, sich in der Staatskirche durchsetzenden, „humanen Betrachten des Lebens“, wovon die Aufklärer ein Teil waren.

Die literarischen Begründungen für die einfache ländliche Bevölkerung waren noch immer äußerst religiös, auch wenn Rationalität eine Rolle zufiel. Es wird argumentiert, dass diese im Zusammenhang mit den völkischen Erweckungsbewegungen, welche der neu-rationellen Staatskirche kritisch gegenüberstand, gesehen werden kann. Die einfache ländliche Bevölkerung war Veränderungen gegenüber weit weniger offen als das Bürgertum.

Litteratur

Historiske kilder:

Faust, Bernhard Christoph: *Forsøg til en Sundhed-Cathechismus*, København, 1793

Faust, Bernhard Christoph & Tode, Johan Clemens: *Forsøg til en Sundhed-Cathechismus*, København, 1794

Hufeland, Christoph Wilhelm, *Konst at forlænge det menneskelige Liv*, København, 1780

Møller, Hans: *Sundheds-Magazin. Første stykke om Aarsager til For-Aars Sygdomme og Sundhedsregler imod de samme*, København 1763

Tissot, Auguste, *Underretning for Landmanden*, København 1770

Ukendt forfatter: *Bondepraktika for 1805*, 1805

Tode, Johan Clemens: *Nye Sundhedstidende*, København, 1782

Tode, Johan Clemens: *Nye Sundhedstidende*, København, 1783

Tode, Johan Clemens: *Sundhedstidende*, København, 1778

Tode, Johan Clemens: *Sundhedstidende*, København, 1780

Sekundærlitteratur:

Busck, Steen & Poulsen, Henning, *Danmarks historie i grundtræk*, Århus, 2002

Koch, Hal: *Den Danske Kirkes Historie, bind 6*, København, 1954

Mellemgaard, Signe: *Kroppens Natur*, København, 2001

Sanders, Hanne, *Bondevækkelser og sekularisering*, Stockholm, 1995

Opslagsværker:

Den Store Danske Encyklopædi, Gyldendal

